

De Overlijdensriten in historisch perspectief

De laatste decennia is er een muzikale uitvaartmarkt ontstaan die sterk afgestemd is op de individuele overledenen en diens naaste familieleden. Een gebruikelijke verklaring daarvoor is onze moderne maatschappij; een maatschappij gericht op de individuele persoon en gewend aan een grote pluriformiteit. Minder bekend is dat het concilie Vaticanum II (1962 - 1965) met de opdracht de liturgie aan te passen aan de lokale cultuur (met o.a. ruimte voor de volkstaal) voor dit personalisme alle gelegenheid biedt. "Hoe was het dan vroeger?" is na deze constatering een terecht gestelde vraag.

Aanleiding voor de keuze van het bovengenoemde thema voor ons najaar concert begin november 2019 is het laatste papieren nummer van het Tijdschrift voor Gregoriaans (november 2018, Requiem), het verschijnen van Graduale Novum II (deel 2 van de gregoriaanse gezangen voor de weekdays en feesten van de heiligen met uitzondering van het Koorgebied) en de voordracht van Frans Mariman in 2010 voor de Gregoriaans Academie, waarvan het papier mij welwillend door Gerrit van Osch ter beschikking is gesteld.

Vanaf het vroege Christendom tot nu zijn er ten aanzien van het overlijden tenminste twee lijnen te onderscheiden: de gelovigen en de kerkgemeenschap ervaren het overlijden als de opstanding naar het eeuwige leven of als het wachten op het strenge Laatste Oordeel en als tweede lijn de ontwikkeling van de overlijdensriten van lokale gebruiken naar de door de (kerkelijke) overheden opgelegde en afgedwongen uniformiteit.

De eerste christenen zien de dood als de overgang van het tijdelijke naar het eeuwige leven: de Paas- of Opstandingsgedachte. Vanaf de late 12^e eeuw (in deze tijd ontstaat het Dies Irae) krijgt het ontzag voor Het Laatste Oordeel de overhand en leidt tot groter verdriet en angst voor de dood en de tijd daarna. Als voorbeeld hiervan kan verwezen worden naar de publicatie van de oud-plebaan van Haarlem Hein Jan van Ogtrop. Hij schreef onlangs dat in de kerkportalen van de Franse Kerken Jezus in de 12^e eeuw als milde herder wordt afgebeeld en vanaf de 13^e eeuw als de strenge (ver)oordelende leraar. Deze omslag wordt tijdens het concilie van Trente (1545-63) bevestigd en in het Rituale Romanum (1614) dwingend aan de gehele kerk opgelegd. Deze negatieve visie op de dood blijft eeuwen van kracht totdat Vaticanum II weer teruggrijpt op de vroegchristelijke Paasgedachte. De Sequentie Dies Irae en het Responsorie Libera me Domine de morte worden dan ook vervangen door het Alleluja en de Sequentie van Pasen Victimae pascali laudes. Het is overigens geen zwart/wit tegenstelling: tijdens de periode met de nadruk op het Laatste Oordeel bleven vele antifonen, psalmen en gebeden met de vroege Paasgedachte gehandhaafd.

De tweede lijn is die van de toenemende eenvormigheid binnen de kerk. De eerste christenen sluiten aan bij de Joodse cultuur. De christenen verwerpen immers de praktijken van de heidenen en Romeinen: deze verbranden de lijken en omhingen hun overledenen met kransen. De Joodse klaagzangen worden wel al spoedig vervangen door de psalmen en het avondmaal vindt later niet meer op het graf plaats. In de 7/8e eeuw krijgen de begrafenisrituelen een vastere vorm. In 1614 wordt één overlijdensrite – vastgelegd in het Rituale Romanum - voor de gehele kerk verplicht. Dit duurt tot Vaticanum II. Dit concilie geeft als in de eerste eeuwen meer ruimte voor lokale diversiteit met een uitdrukkelijke plaats voor het behoud van het Gregoriaans.

De uitgebreide rit, die overigens vooral in kloosters en bij het overlijden van vorstelijke, adellijke en rijke personen zijn uitgevoerd, bestaan uit de hieronder volgende drie statio's. Voor de overzichtelijkheid is het programma daarnaast op basis van de locaties in zeven fasen opgedeeld.

Statio Prima (in het huis van de stervende/overledene)

Als stervensbegeleiding worden in het huis van de stervende gebeden gezegd, psalmen gezongen, het passieverhaal van Johannes voorgelezen en de communie onder twee gedaanten (viaticum) uitgereikt. Later wordt dit de ziekenzalving en het sacrament van het Heilig Oliesel. (Fase 1) Na het overlijden worden weer antifonen met psalmen gezongen gevolgd door het Subvenite, In Paradisum en Chorus Angelorum. (Fase 2) Deze laatste drie gezangen verhuizen later naar het einde van de Requiem (Absoute). Tijdens de processie naar de kerk bij het kerkhof worden opnieuw antifonen en de daarbij passende psalmen gezongen. (Fase 3)

Statio Secunda (in de kerk)

In de kerk worden aanvankelijk ofwel de Vespers dan wel de Metten of een deel daarvan gezongen; dit afhankelijk van de tijd waarop de processie met de overledene aankomt. Later wordt dit gebruik veranderd in een eucharistieviering, de uitvaartmis. De mis wordt nu het belangrijkste deel van het gehele ritueel. (fase 4) De plechtigheid in de kerk wordt afgesloten met de zogenoemde overdracht en afscheid (Absoute) en begeleid door de gezangen Subvenite, Libera me Domine de morte, In Paradisum, Chorus Angelorum en Ego sum. (fase 5) Aan het einde volgt de processie naar het graf met antifonen als Aperite mihi portas, Haec porta etc. met de daarbij passende psalmen. (fase 6)

Statio Tertia (bij het graf)

Bij het graf wordt gebeden en antifonen als In Pace met psalmen en eventueel een responsorie gezongen. (fase 7)

Naast de verplaatsing van Subvenite etc. van het huis van de gestorvene naar de mis in de kerk treft een dergelijke verplaatsing ook een flink aantal andere antifonen en psalmen. Enkele antifonen raken in onbruik en zijn helaas niet opgenomen in het zeer uitgebreide Ordo Exsequiarum in het Graduale Novum II. Frans Mariman geeft hier enige voorbeelden van zoals het op het programma staande Tu Jussisti. Na Vaticanum II vervallen ook enkele gebeden en gezangen vanwege hun te gestrengte Laatste Oordeel karakter; bv Libera me ...de morte wordt vervangen door Libera me...de viis. De schola zingt ze als voorbeeld beide!

De Schola Kennemerland kan vanwege de toegemeten tijd, één uur, slechts een deel uit de drie Statio's en zeven fasen ten gehore brengen. Desondanks geeft het concert u een goede indruk van de tekstuele en muzikale rijkdom van deze in de loop van de eeuwen gevormde ritens. Ze bieden tevens veel ruimte voor het beleven en verwerken van het overlijden.

Ko Ariëns